

Володимир Моренець

ГОЛОС У ПУСТЕЛІ*

“Постколоніальні” й “посттоталітарні” студії давно ввійшли до базового методологічного арсеналу нашого літературознавства. Праці Франца Фенона (Frantz Fanon), Едварда Саїда, Цветана Тодорова, Жака Дерріди, Гомі Бхагба (Homi R. Bhaba), Біла Ешкрофта (Bill Ashcroft), Гелен Тиффин (Helen Tiffin), Сари Вуд (Sarah Wood), Джин Чарлз (Jean Charles), Девіда Говарта (David Howarth) та ін. — у широкому дослідницькому вжитку: до них звертаються, на них базують свої спостереження всі, хто, попри складність постмодерних художніх констеляцій, прагне осмислити фактор їх соціально-історичної та політичної детермінованості. Себто тоталітаризм і колоніалізм породили критичну масу гуманітарних рефлексій, яка дозволяє розпізнавати й осмислювати соціокультурні явища сучасності в їх природній залежності від первісних причин.

Зрештою, все, що є доброго й лихого в житті та літературі, сталося “після” певних визначальних струсів або катаклізмів (для одних націй це іноземне поневолення; для других — власне моральне збочення; для третіх — як для євреїв — наслідки збочення інших). А *хто судить* про вирішальність тих чи тих першопричин у долі кожного народу? Хто має виносити присуд, потверджувати або уточнювати “моральну діагностику” ХХ століття? Принаймні заявляти про ймовірність саме такої, а не іншої вирішальної першопричини того, що маємо “тут і тепер”? Очевидно, ті, котрим болять історія цього народу, котрі зі спонук свого болю не вдовольняються відомими культурологічними теоріями, порушують схеми, переглядають стереотипи й не бояться атипових тверджень. Так народжуються цілі філософські системи: згадаймо Анну Арендт або Емануеля Левінаса, котрі внесли рішучі корективи в уявлення про європейську культуру та логіку її розвитку, визнавши трагедію Голокосту вирішальним фактором своєї історії ХХ століття (“своя” в даному контексті стосується кожного, хто має совість; декотрі її не мають).

А що ж у нас? Чи послідовне винищення народу, який на сьогодні був би першим за чисельністю у слов’янському колі, якби не вчинений супроти нього у ХХ ст. геноцид, якимось позначилося *на методології* досліджень вітчизняної культури, зокрема літератури? Ще конкретніше: чи голос індіанця Джеймса Мейса, котрого “покликали наші мертві”, голос, почутий нині у Вашингтоні, Римі, Варшаві і Страсбурзі, чи змусив він здригнутися дослідницькі серця, а уми — відмовитися від теоретичної “готовизни й даровизни”, які гарантують пристойне місце в гуманітарному істеблїшменті?

Запитаю прямо: чи обік багатьох сучасних “постколоніальних”, “посттоталітарних” і “постімперських” студій над вітчизняною літературою (див. перелік захищених в останні роки дисертацій за шифрами 10.01.01 та 10.01.06 — з історії української літератури та теорії літератури; див. також журнали “Критика”, “Український гуманітарний огляд”, “Кур’єр Кривбасу” тощо) бодай промайне де-небудь спроба іншої точки екзистенційного відліку стосовно природи українського письменства, що нині саме таке, а не інше? Ну хоч би тому, що “схема катастроф” ХХ ст. уже проламана в безодню “чистого небуття”,

* Доповідь на Круглому столі НаУКМА, присвяченому пам’яті Джеймса Мейса (17 лютого 2006 р.).

і це змушує до роздумів? У пошуках відповіді звернуся до однієї з найрепрезентативніших праць останнього часу, — до книжки Тамари Гундорової “Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн” (К., 2005. — 263 с.).

“Отож, — читаємо тут, — стверджуючи “хвору свідомість”, себто свідомість, що “йде від обличчя іншого” і “викорчовує мене з твердого ґрунту”, поставивши перед лицем смерти, Левінас закликає, замість того, щоб творити остаточні картини, себто “повну” історію і “правдиву” репрезентацію, показати Голокост як “неперехідну прірву”, “діру в історії”, котрої не можна заповнити жодними оповідями.

Такою своєрідною “неперехідною прірвою” став у культурній пам’яті й Чорнобиль — подія глобального техногенного катастрофізму кінця ХХ століття. “Чорнобиль відкрив безодню, щось таке, що поза Колимою, Освенцімом і Голокостом, — засвідчує оповідач-свідок у книжці Світлани Алексієвич “Чорнобильська молитва”. — Людина з сокирою й луком чи людина з гранатометом і газовими камерами не могла вбити всіх. Але людина з атомом...”. Чорнобильська репрезентація нагадує ту, яку Левінас пов’язував із Голокостом. Чорнобиль загалом варто розглянути як явище, що підриває саму ідею об’єктивної репрезентації та ставить під сумнів модернізаційний проект культурної емансипації й розумної просвіти.

Саме в зв’язку з Чорнобилем можна та варто говорити й про ситуацію українського постмодерну¹.

Так вважає і так ставить питання знаний літературознавець Т.Гундорова.

Я обрав для прикладу цю нову працю з числа методологічно найозброєніших, аби ствердити, що науково обґрунтовані твердження Дж.Мейса про постгеноцидний стан українського суспільства *не зворушили* української літературознавчої думки. Як свідчить наведена цитата, ця думка просто на наших очах продефілювала повз твердження Мейса з елегантністю інтелектуалки, котра поспішає до Магістрату на прийом, присвячений проблемі боротьби з бідністю, а тому квапиться вскочити в авто до того, як до неї допадуться по милостиню ці надокучливі всюдисущі жебраки.

Я кажу “з елегантністю”, бо належно оцінюю майстерність, з якою авторка спершу дистанціюється від ризикованого вивищення Чорнобильської трагедії над Голокостом (люб’язно “передовіряючи” це право С.Алексієвич), а тоді згладжує цю морально вразливу сентенцію та відновлює “рівновагу смерті”, уже від себе кажучи, що “Чорнобильська репрезентація нагадує ту, яку Левінас пов’язував з Голокостом”. Ця уявна пані безумовно встигне на раут, де їй зарезервоване місце в перших як доповідачці на тему “Жебрацтво у мегаполісах”, по doubt.

Що ж так вразило мій моральний слух? Хіба Чорнобиль не став трагічною віхою сучасної цивілізації, а цей топос — називним у гуманітарних текстах усього світу? Але в тому й річ, що Чорнобиль став називним, бо ця катастрофа зачепила весь світ, завдала шкоди всьому людству. А те, що призвело до цієї катастрофи, лишило світ байдужим. Мене вразила сліпота і глухота досвідченого українського аналітика, для якого Чорнобиль, а не той жах, що його у ХХ столітті зазнав цей народ, поставив під сумнів “саму ідею об’єктивної репрезентації та [...] модернізаційний проект культурної емансипації” (які вишукані модуляції!). А як же “Жовтий князь” В.Барки, “План до двору” або “Поет” Т.Осьмачки, “Голод” Б.Бойчука, хіба вже не там визріває сумнів у ймовірності “повної історії” або “правдивої репрезентації”? Хіба з травня 1986-го, а не з мороку 30-х або “людських заготівель” 50-х походить у нас ота зсудомлена свідомість, яка зрештою набуває ознак постмодерної?!

Адже абсолютно ясно, що причиною чорнобильської катастрофи став саме моральний стан суспільства, “людський фактор”, семихребетність українських можновладців, запобігання перед начальством усіх тих, котрі попри вимоги здорового глузду квапилися доповісти про успішно проведені експерименти з і без того недоладно сконструйованим

¹ Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. — К., 2005. — С.11-12.

реактором? Чи мислиме таке безглуздя в морально здоровому суспільстві? Чи можливе таке в консолідованих суспільствах, себто тих, *які мають почуття самототожності й відповідний цьому почуттю інстинкт самозбереження?*

Відтак, що насправді є поворотним пунктом в українській історії ХХ століття? *Чорнобиль*, про який легко говорити, бо цей маркер водномить прочитується всіма на Заході, а тому кожній праці, базованій на такому концепті, наперед гарантована прихильна увага найширших гуманітарних кіл? Чи таки *геноцид* українського народу, що призвів цей народ до втрати самототожності й інстинкту самозбереження, про що говорити важко, бо можеш не потрафити смакам наукової аудиторії?

Але коли нам не болітиме геноцид як визначальна віха в історії ХХ століття, то кому він болітиме? Коли не ми, суцї в Україні, визнаватимемо його фундаментальним чинником формування етики, естетики й загалом світоглядного горизонту на цьому шматку планети, то хто винесе з нашого досвіду на макове зерня знання про соціально-історичні та культурні процеси без іронічно-умовних лапок, що їх так рясно в тексті Т.Гундорової?

Коли в методологічні підвалини розмислу про сучасну українську літературу та загалом вітчизняний культурогенез ХХ століття покладається похідна, а не основоположна причина, вся подальша сума міркувань (а в обраному нами прикладі це “Постмодернізм і синхронність історії”, “Процання з класикою”, “Постмодернізм і питання “культурної органіки” – розділи праці Т.Гундорової) *a priori* хибує на штучність і спекулятивність. На ту комфортну світоглядно-історичну вибірковість, яка сподвигла І.Римарука на ці гіркї слова:

...блажен хто зрозумів густу зимівлю світу
не квапить рішенець не пнеться на рожен
шанує Заповіт чита Бгагавадгіту
і знає геть усе – хто блазень хто блажен
а хто ж отой мовчун – нічий і споночільий
творця невдалий жарт? корова на льоду?

віки його знайшли і міткою пришили
старезну коляду на спину молоду
отямся хто блажен жени його з порога
поткнеться до коша – негайно відкоша
бо в нього зла й дурна а все-таки дорога
затюкана й дурна а все-таки душа

Виходить, мав рацію поет: отой мовчун, нічий і споночільий, творця невдалий жарт, розкорчений на ожеледиці часу, – він знову нікому не потрібний; ми воліємо його не помічати і, блаженні знанням, женемо його з порога. Бо так – легше...

Ні, я зовсім не проти скрупульозного дослідження “ядерного дискурсу”, аж ніяк. Зрештою, мені самому випало взяти участь у початках його формування (моя, писана по “гарячих слідах” студія “Поетична епіка Чорнобиля” вийшла у світ ще 1987 р.). Проблема в іншому: коли такий серйозний і знаний дослідник кладе в основу своїх суджень про українську літературу постмодернізму справді “знакову” для людства техногенну катастрофу, але при цьому оминає в цих своїх судженнях катастрофу українського геноциду (яка, на жаль, поки не стала достоту “знаковою” для світу, яку лишень належить утвердити в цій якості!!!), він імпліцитно утверджує “незнаковість” геноциду, себто право інтелектуалів і далі думати й писати так, ніби того геноциду, власне, і не було.

Досить комфортно вибудовувати власні культурологічні чи літературознавчі сюжети на позичених у світу засновках: адже Чорнобиль як “поворотна стрілка” в історії людства вже не “ексклюзив” української історії, та й насправді ніколи ним не був. А це означає, що форми і смисли українського постмодерного письма вкотре будемо відчитувати, вкотре “деконструювати” за позиченими, а тому вельми приблизними матрицями. Висновки з того очевидні, зокрема неминуча подальша маргіналізація вітчизняної літератури в контексті світової. Що поробиш, – нема часу на тих жебраків, – раут ось-ось почнеться...

Я б утримався від сарказму, якби авторка була початківцем, а не дійсним членом-кореспондентом НАНУ, якби вона не належала до тих, котрі сьогодні визначають напрями розвитку літературознавчої думки, нові методологічні підходи до предмета. Коли вже Т.Гундорова “вводить до рівняння” фактор “постчорнобильського стану”, оминаючи справді визначальний “постгеноцидний”, годі сподіватися цього від молодших колег. Як фахівець я з болем і гіркотою наголошую на нестерпній неповноті наших фундаментальних розмислів про еволюцію української художньої свідомості ХХ століття: десятки дисертацій, які виносяться на захист в останні роки, – незаперечне свідчення цієї кричущої неповноти. А що ж на те провідні уми?

Наслідки конформізму, що ним по суті стає довільне витворення “оригінальних дослідницьких сюжетів”, сумні: в українських літературознавчих студіях фактично повністю відсутня така опція, як “постгеноцидний стан”, – опція, концепт і твердження, послідовно постульовані Дж.Мейсом (див. його публікації “Ваші мертві вибрали мене. Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство”, “Урок геноциду”, “Зачаровані кола ідола, або тоталітаризм і геноцид в історії України”, “Геноцид та національна самоідентифікація”). Це затуманює і без того складну картину літературного процесу.

Скажімо, як збагнути мовно-стильову природу шістдесятництва, коли іронічним чмихом (що вже став ознакою наукової “просунутості”) збувати його мовнозбережувальну функцію як одну з першочергових і навіть цільових. Так само причини появи й упоширення “химерної прози” і загалом міфопоетики в літературі 60–80-х років можуть бути віднесені (і раз по раз відносяться!) до інерційного фольклорного впливу (звідки лише крок до зневажливо затаврованого “народництва в літературі”), а не (як би того вимагала опція “постгеноцидного стану”) до активованого модерного імперативу самоутривалення й самоідентифікації в історичному контексті. А це вже явище екзистенціалістського, а не позитивістського дискурсив. Тут навіть понятійні апарати будуть різними. Як адекватно осмислити “українській літературний постмодерн”, коли зводить особливості його розвитку до вторинних причин? Бо “світоглядна непритомність”, байдужість і сміх як крайні форми сумніву почали зумовлювати цю свідомість задовго до 1986 р.

Як можна виявити паростки “постмодерного розсіювання”, коли розпочинати спостереження від БУ-БА-БУ, прози Ю.Андруховича чи поезії 1990-х, а не від “Поета” Тодосія Осьмачки або прози Е.Андіївської? Чому на задньому плані “Рекреації” Ю.Андруховича (а це один із перших творів українського постмодерну, що його досліджує Т.Гундорова) виринають тіні енкаведистів і безневинно закатованих предків, а не обриси “саркофага”? Як узгодити очевидну наявність телічної спрямованості в текстах В.Цибулька з властивою йому ж таки поетикою абсурду, гри й “забавляння у смисли”? Питань та аналітичних суджень виявиться значно більше, коли в підвалини виникнення й розвитку українського постмодерну покласти не “тоталітаризм/колоніалізм” із подальшими наростками “пост”, а тим паче Чорнобиль, а зазнаний цим народом геноцид. “Мисль” по-іншому розповиватиметься!

Сподіваюся, мої слова не будуть сприйняті як заклик до примноження ламентаций та “пільгових тарифів” для літератури-жертви чи складання провини за її недохопи на “злих і подлих большевиків”. Справа не в мартирологах, на які ми мастаки, а у глибокому осмисленні їх далекосяжних наслідків, чого не робимо й не квапимось навчатися робити. Адже і “Постчорнобильська бібліотека” Т.Гундорової – це аж ніяк не ламентация з приводу вибуху на атомній. Та чи та “точка відліку” не визначає собою науково-аналітичного рівня дослідження, у випадку Т.Гундорової – безперечно високого. Ми ведемо серйозну розмову про літературу, і вся моя мета – *наполягти на визначальності такого чинника її саморозвитку у 2-й пол. ХХ ст., як “постгеноцидний стан”, що має свою вагу на кожному рівні художньої структури: від мовно-стильового і проблемно-тематичного через горизонт читацьких сподівань до критичної рецепції художнього слова та його семіотичної природи.* Інакше гріш ціна нашим студіям про цю літературу на світовому ринку ідей!

В одній зі своїх публікацій, зосереджуючись на мові, Дж.Мейс писав: “Я хочу, щоб хтось колись сів, як я, з убитими і розстріляними з Інститутів живої і наукової мови, і оприлюднив результати їх відважної праці, щоб з’явилася можливість використовувати у своєму інтелектуальному поступі напрацьовані варіанти отим втраченим поколінням і почати будувати найелементарніші цеглини думок свого народу”².

Тож почнемо “вибудовувати найелементарніші цеглини думок свого народу” чи й далі вдаватимемося до аберації предмета й будемо вічними “позичальниками”, самозабутньо (!) демонструючи гуманітарній спільноті, як майстерно ми володіємо сучасними теоріями?

² *День і вічність* Джеймса Мейса. – К., 2005. – С.65.